

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

SUAL CÜMLƏLİ VASİTƏSİZ NİTQDƏ İNFORMASIYANIN ÖTÜRÜLMƏSİNİN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ (Azərbaycan və İngilis dillərinin materialları əsasında)

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji
dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Maya İsgəndər qızı Əhmədova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

Rəsmi opponentlər:

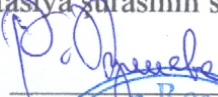
filologiya elmləri doktoru, dosent
Fidan Surət qızı Baxşiyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Kəmalə Əhliyyət qızı Mehdixanlı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Xədicə Ramiz qızı Abdullayeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Təmilə Həsən qızı Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dilçilik, ünsiyyətin effektivliyini artırmaq üçün dilin optimallaşdırılması yollarını araşdırır. Bu məsələ tarixən aktual olsa da, müasir dilçiliyin prioritetləri ilə daha dərindən öyrənilir. Ünsiyyətdə dil vasitələrinin səmərəli istifadəsi və müəllifin niyyətinin dəqiq ifadəsi əsas tədqiqat mövzularından biridir, çünki nitqin qüsursuzluğu ünsiyyət keyfiyyətini müəyyən edir. Dil vahidlərinin funksional genişlənməsi və bu genişlənmənin ünsiyyət tələblərinə uyğun tətbiqi də optimallaşdırma yollarından biridir. Bu yanaşma yalnız fonetik və morfoloji səviyyə ilə məhdudlaşmır, həm də sintaktik quruluşun praqmatik xüsusiyyətlərə uyğun yeni funksiyalar qazanmasını əhatə edir. Sadə cümlə növlərinin situativ olaraq yeni funksiyalar qazanması və vasitəsiz nitq aktlarının kontekstə uyğunlaşması dissertasiya mövzusunun aktuallığını artırır. Xüsusilə sual əsaslı vasitəsiz nitq aktlarının semantik çaraları və mətnin propozisiya ilə əlaqəsi bu araşdırmanın əsas diqqət mərkəzindədir. Nəzəri dilçilikdə vasitəsiz nitq aktı propozisiya ilə sıx əlaqədə izah olunur. Bu mövzunun Azərbaycan və ingilis dilləri əsasında zənginləşdirilməsi onun elmi əhəmiyyətini artırır. Nitq aktı nəzəriyyəsinin tədqiqi, hər bir mətnin informasiya ötürmə vasitəsi kimi propozisiya ilə əlaqəsini öyrənərək xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Vasitəsiz nitq aktı məsələsi XX əsrin ortalarından analitik fəlsəfə və fəlsəfi linqvistika sahəsində inkişaf etmişdir. C.Ostin gündəlik dil ifadələrinin funksional aydınlaşdırılmasını vurğulayaraq, illokyusiya aktı anlayışını semantik funksiya ilə əlaqələndirmişdir. C.Sörl və X.Persell bu nəzəriyyəni genişləndirərək sözləmlərin funksional mənalarını önə çəkmişlər. Lakin Ostinin təklif etdiyi yanaşmalar elm aləmində birmənalı qəbul edilməmiş, bəzi tədqiqatçılar “ilokasiya” anlayışını tənqid etmişlər. A.Berrandonner “Linqvistik praqmatikanın elementləri” (1981) əsərində Ostinin nitq aktları nəzəriyyəsinə alternativ yanaşma təqdim edərək, dil vasitəsilə hərəkətlərin yerinə yetirilməsini mümkünsüz hesab etmişdir. O, yalnız lokasiya aktının mövcudluğunu qəbul edərək “etmək” və “danışmaq” anlayışlarını qarşılaşdırmışdır.

S.V.Kuznetsov vasitəsiz nitq aktlarının iki əsas xüsusiyyətini vurğulamışdır: birincisi, nitqin məntiqi nəticələr çıxarmaqda rolu; ikincisi, dinləyicinin əlavə niyyətləri anlamasıdır. O, rus ədəbiyyatında nitq aktlarının iki əsas illokusiyaya qüvvəsini müəyyənləşdirmişdir: nitq göndərəninin məqsədi və dinləyicilərin reaksiyaları (istehza, zarafat, sarkazm və s.).

XX əsrin ikinci yarısından nitq aktı nəzəriyyəsi həm Avropada, həm də Sovet İttifaqında inkişaf etmiş, lakin Qərb dilçiliyində daha çox nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə tədqiqatlar hələ yetərli səviyyədə olmasa da, müstəqillik dövründən sonra müqayisəli-tipoloji yanaşmada irəliləyişlər müşahidə edilir. Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Afad Qurbanovun nitq mədəniyyəti və kommunikasiya problemlərinə dair, Tofiq Hacıyevin ünsiyyət nəzəriyyəsi və nitq aktları ilə bağlı, Ağamusa Axundovun struktur-semantik əlaqələr və funksional dilçilik sahəsində apardığı araşdırmalar bu mövzunun elmi əsaslarını müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayıb. Eyni zamanda, Əfqan Abdullayevin mətn və nitq aktlarının koqnitiv aspektlərini və kommunikativ funksiyalarını araşdıran tədqiqatları da bu mövzunun elmi əsaslarının möhkəmlənməsinə dəyərli töhfələr vermişdir. Nizami Cəfərov və Kamran Əliyev kimi alimlərin Azərbaycan dilində nitq aktlarının üslubi və semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı tədqiqatları, eləcə də Gülşən Əliyevanın koqnitiv dilçilik sahəsindəki yanaşmaları, bu tədqiqatın nəzəri çərçivəsinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Nəzəri dilçilikdə vasitəsiz nitq aktı propozisiya ilə əlaqədə izah olunduğundan propozisiya nəzəriyyəsini Azərbaycan və ingilis dillərinin faktları əsasında zənginləşdirmək nöqtəyi-nəzərindən dissertasiya mövzusu çox aktualdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya mövzusu üzrə aparılan elmi tədqiqat işinin obyektı Azərbaycan və ingilis dillərində informasiyanın ötürülməsinin koqnitiv xüsusiyyətləridir. Tədqiqatın predmeti Azərbaycan və ingilis dillərində sual əsaslı vasitəsiz nitqdə informasiyanın ötürülməsinin koqnitiv xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya mövzusu üzrə aparılan tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan və ingilis dillərində vasitəsiz nitq aktınının informasiyanın ötürülməsindəki koqnitiv

xüsusiyyətlərini təhlil etməkdən ibarətdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyi qarşıya qoyulmuşdur:

-Azərbaycan və ingilis dillərinə aid bədii mətnlər əsasında linqvistik təsvirin verilməsində praqmatikanın rolunu müəyyənləşdirmək;

-Azərbaycan və ingilis dillərində sintaksisin funksional zənginliyini müəyyənləşdirmək;

-Azərbaycan və ingilis dillərində vasitəsiz nitq aktının tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

-Hər iki dildə vasitəsiz nitq aktının propozisiya ilə bağlılığını sübut etmək;

-Vasitəsiz nitq aktının düzgün qavranılmasına yardım edən faktorları müəyyənləşdirmək;

-Vasitəsiz nitq aktında mono və poli intensionallığı müəyyənləşdirib təhlil etmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat zamanı müqayisə, tutuşdurma və kontekstual təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

-Azərbaycan və ingilis dillərində vasitəsiz nitq aktı: Hər iki dildə vasitəsiz nitq aktları dilin sintaktik və semantik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq mənalandırılır.

-Vasitəsiz nitq aktının mətnlə bağlılığı: Azərbaycan və ingilis dillərində vasitəsiz nitq aktı yalnız mətn daxilində öz tam mənasını qazanır və onun məzmununu məhz bu kontekstdə formalaşır.

-Vasitəsiz nitq aktına müraciətin intellektual və üslubi faktorları: Azərbaycan və ingilis dillərində müəllifin fikirlərini necə qurduğu və təqdim etdiyi vasitəsiz nitq aktlarının müxtəlif formalarda meydana çıxmasına səbəb olur.

-Vasitəsiz nitq aktının üslubmüəyyənləşdirici xüsusiyyəti: Bu aktlar müəllifin şəxsi üslubunu vurğulamaqla yanaşı, nitqin emosional yükünü və ifadə tonunu da müəyyənləşdirir. Fikrin daha səmərəli çatdırılması üçün vasitəsiz nitq aktları həm yazılı, həm də şifahi kommunikasiya prosesində unikal üslub formalaşdırır.

-Kontekstual səciyyə daşması: Hər iki dildə vasitəsiz nitq aktları yalnız müəyyən bir kontekstdə tam başa düşülə bilər.

-Sintaktik strukturun funksional genişlənməsi: Hər iki dilin sintaksisi vasitəsiz nitq aktlarının yaratdığı yeni imkanlar sayəsində daha çevik və funksional hala gəlir. Bu, dilin geniş spektrli ifadə vasitələrinə açıq olduğunu göstərir və müxtəlif kommunikasiya məqsədlərinə nail olmaq üçün dilin imkanlarını artırır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi ondadır ki, dilçiliyimizdə ilk dəfədir ki, Azərbaycan və ingilis dilləri üzrə sual əsaslı vasitəsiz nitq aktı tipoloji aspektdə tədqiq olunur. Bununla yanaşı, ilk dəfədir ki, vasitəsiz nitq aktı sadə cümlələr üzrə tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Azərbaycan və ingilis dillərində sual əsaslı vasitəsiz nitq aktının informasiyanın ötürülməsindəki koqnitiv xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi nəzəri dilçiliyi yeni elmi nəticələrlə zənginləşdirir. Və bu tipli sonrakı tədqiqatlara geniş imkanlar açır. Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ali məktəblərdə, eləcə də ümumtəhsil məktəblərində sintaksisin tədrisi zamanı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Eləcə də Azərbaycan və ingilis dilləri üzrə bədii tərcümə prosesində tədqiqat işinin elmi nəticələrindən faydalanmaqla bağlıdır.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya Bakı Slavyan Universiteti Ümumi dilçilik kafedrasında tədqiqat istiqamətlərinə uyğun olaraq yerinə yetirilmişdir. Əldə edilən elmi nəticələr, dissertasiyanın əsas məzmunu, tədqiqat konsepsiyası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Ali Attestasiya Komissiyasının müəyyənləşdirdiyi elmi jurnallarda, beynəlxalq konfranslardakı çıxışlarda öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Bakı Slavyan Universiteti Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 2 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 7 səhifə (12 017 işarə), I fəsil 64 səhifə (110 252 işarə), II fəsil 78 səhifə (138 612 işarə), Nəticə hissəsi 4 səhifə (6 758 işarə) olmaqla, ümumi həcmi 267 639 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat verilir.

“Mənanın praqmatik aspektləri” adlanan birinci fəsil beş paraqrafda təhlil olunur. Birinci paraqraf **“Antroposentrik dilçiliyin meydana gəlməsi və onun əsas anlayışları”** adlanır. Bu yarımfəsildə göstərilir ki, müasir dilçilikdə antroposentrik paradiqma linqvokulturoloji mahiyyətə malik olmaqla özündən əvvəlki tarixi-müqayisəli və struktur dilçilik paradiqmasından fərqlənir. XIX əsrdən başlayaraq bu günümüzdə qədərki tarixi əhatə edən bu elmi paradiqmalar özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə dilçilik elminin çox vacib məsələlərinə aydınlıq gətirməyə kömək etmiş, nəzəri dilçilikdəki böyük nailiyyətlərin əldə olunmasına şərait yaratmışdır. Bunların içərisində antroposentrik paradiqma dilçiliyin çox mühüm, əvvəlki elmi tədqiqat metodlarının aydınlıq gətirə bilmədiyi problemlərin həllinə imkan verdi və hazırda bu istiqamətdə genişmiqyaslı elmi-tədqiqat işləri aparılır. Bu yarımfəsildə antroposentrik dilçiliyin bir sıra anlayışları ilə yanaşı propozisiya da geniş şərh olunmuşdur.

İkinci paraqraf **“Praqmatikanın linqvistik təsvirdə rolu”** adlanır. Burada praqmatika termininin dilçiliyə gəlməsi tarixi, Ç.Morris və Ç.Pirsin bu sahədəki tədqiqatlarından bəhs olunur.

Linqvistik təsvirdə praqmatikanın öz yeri vardır. Linqvistik təsvir deyəndə düşündüklərimizin, ifadə etdiklərimizin maddiləşməsi, onun formalaşması, müvafiq dil vasitələrinin seçilməsi, fikrin necə strukturlaşması, eləcə də dil vasitələrinin necə işlədilməsi və s.kimi məsələlər daxildir. Mətn praqmatikası qeyd olunan dil vasitələri ilə verilir.¹

¹ Падучева, Е.В. Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива) / Е.В.Падучева. – Москва: Языки русской культуры, – 1996. – с.231.

Linqvistik təsvirdə praqmatik yükdən asılı olaraq dil vasitələrinin hamısı eyni səviyyədə işlənilmir, yaxud da praqmatik nöqteyinəzərdən eyni dərəcədə yüklənmir. Bu kontekstdə əsas meyar cümlənin strukturu deyil, onun praqmatik yüküdür. Deməli, istənilən hallarda dil vahidləri mətn praqmatikasından asılı olaraq yerləşdirilir.

Azərbaycan və ingilis dillərində təkrarlar müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir. İngilis dilində bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar təkrarların funksional dairəsinin daha geniş olduğunu göstərir.² Leksik təkrarlar həm fonetik, həm də qrammatik təkrarlardan mətn praqmatikası nöqteyinəzərindən fərqlənmir, onların mətndəki praqmatik funksiyası birdir.

Praqmatikada linqvistik mənzərənin verilməsində sintaksisin böyük rolu var. Əvvəla, cümlə quruluşları dünya xalqlarının dil düşüncəsindən asılı olaraq müəyyənləşir. İstənilən məlumat da həmin quruluş əsasında qarşı tərəfə çatdırılır. Lakin insanlar baza sintaksisi əsasında onun funksional tərəfini də həyati ehtiyacdən asılı olaraq yaratmışlar. Bir dilin sintaksisinin ikili funksiyası biri-birini inkar etmir, əksinə mətn praqmatikasının optimal ifadəsinə şərait yaradır. Ümumiyyətlə, praqmatik baxımdan sintaksisin imkanları böyükdür. Məsələn, sintaktik paralelizm, inversiya, cümlə intonasiyası və s. Bu da mətn praqmatikasına xidmət edən təsirli sintaktik vasitələrdən biridir. Sintaktik paralelizm ritm, harmoniya yaradıcı vasitədir, folklor və klassik şeir ənənəsinin melodik vasitəsidir. Buna görə də müasir ingilis dilində sintaktik paralelizmə melodik-estetik vasitə olaraq mətn praqmatikasının əsas daşıyıcılarından biri kimi tez-tez müraciət olunur. Mətn praqmatikasının verilməsində sintaktik vasitə kimi inversiyanın da mühüm rolu vardır və törəmə qabiliyyətinə malikdir.

Birinci fəslin üçüncü paragrafı “**Məna, məzmun və praqmatika**” adlanır. Praqmatikanın əsas mövzusu sadəcə kommunikasiya yox, danışanın kommunikativ məramı və qarşı tərəfdə adekvat düşüncənin yaradılmasıdır. Onun əsas çıxış nöqtəsi dinləyiciyə-qəbulediciyə istiqamətlənməsidir.

² Кухаренко, В.А. Виды повторов и их стилистическое использование в произведениях Ч.Диккенса / Дисс... канд. филол. наук. / – Москва, – 1955. – с.261.

Praqmatika dilin müxtəlif funksiyalarının təsviri problemlərini öyrənən elmi istiqamət kimi formalaşmışdır. Sonrakı dövrlərdə bu terminin müxtəlif anlamları meydana gəlmişdir.

Məna semasiologiya probleminin mərkəzində duran məsələlərdən biridir və “sözün mənası”, “leksik məna” terminləri ilə ifadə olunur. Bu da onunla bağlıdır ki, hətta eyni dilçilik məktəblərində yanaşma üsulundan asılı olaraq “məna” müxtəlif cür qavranılmışdır. İ.Məmmədov mənanın mahiyyətinin qavranılması ilə bağlı yazır: *“Mənanın mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə tətbiq olunan müxtəlif meyarları iki əsas prinsipə görə bir nöqtədə birləşdirmək olar: a) məna dilxarici gerçəkliyin təfəkkürümüzdə spesifik dil inikasidir; b) məna dil işarəsinin ayrılmaz və əsas hissəsi olub, konkret leksik-semantik daxilində müvafiq funksiya yerinə yetirir”*.³

Göründüyü kimi, məna gerçəkliyin beynimizdə inikasındır və o, dilin leksik-semantik sistemində müəyyən funksiya yerinə yetirir.

“Avropa dilçiliyində mənaya interperativ və konstruktiv yanaşma vardır: İnterperativ nəzəriyyəyə görə, (şərhetmə nəzəriyyəsi də demək olar) cümləyə aid edilən semantik interpretasiya onun mənasının tam təhlilini təmin edir”.⁴

“Sözün leksik mənasının məzmun tərəfi onu gerçəkliklə bağlayır. Sözün struktur-funksional tərəfi isə işarə ilə məfhumun məzmununun sabit dil əlaqəsindən ibarətdir”. Sonra Ə.Abdullayev fikrinə yekun vuraraq deyir: *“Deməli, leksik mənanın məzmun tərəfi obyektiv aləmdəki şeylərin obrazından, struktur-funksional tərəfi isə sistem daxili səciyyədən ibarətdir”*.⁵

Mənanın praqmatikaya münasibətindən danışarkən onu iki yerə bölürlər: semantik və praqmatik məna. Şübhəsiz ki, semantika da, praqmatika da məna ilə məşğul olur. Praqmatikada məna danışan və dinləyənin nəzərən müəyyənləşir. Semantikada isə situasiyadan, danışan və dinləyəndən asılı olmayaraq onun dildəki mənasından alınır.

³ Məmmədov, İ. Azərbaycan dilinin semantikasi / İ.Məmmədov. – Bakı: Xəzər, – 2006. – s.53.

⁴ Abdullayev, Ə.Ə. Mətnin anlama modelləri / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: – 1999. – 64 s.

⁵ Yenə orada. – s.54.

Məzmun mənə anlayışından genişdir. Məsələn, informasiyanın məzmunu, romanın, povestin məzmunu və s.

Sözün praqmatikası onun mənasının mətdə reallaşması vəziyyətidir. Yəni implisit praqmatikanın eksplisitə keçməsidir. Əslində bu şəraitdə implisit praqmatika eksplisiti törədir ki, sözün həmin mənası reallaşır. “Həmin mənə” yuxarıda bəhs etdiyimiz kommunikasiya şəraitindən asılı olan praqmatik mənədir. Nəzəri dilçilikdə daxili və xarici praqmatika haqqında müəyyən fikirlər var. Bu barədə E.Y.Qorşunovun fikirlərini xüsusi qeyd edə bilərik.⁶

Fakta müraciət edək: E.Heminqueyin “Qoca və dəniz” əsərində fərdiləşdirilən “Qoca” leksemi kimi haqqında danışılan mətdə Qoca ümumi isim deyil, xüsusiləşdirilmiş obrazdır. Həmin leksemin daxili praqmatikadakı semantikası dözümlü, dənizin bütün təhlükələrinə və çətinliyinə dözən, iradəli, həyata ümidlə baxan bir insan obrazıdır.

Xarici praqmatikada həmin dil vahidinin praqmatikası göstərilən semantika üzərində köklənir. Daxili praqmatika sosial anlayışdır; müvafiq tarixi-sosial şəraitlə şərtlənir. Onu şərh edərkən üç məsələyə xüsusi fikir verilir: semantik informasiya kommunikativ praqmatikanın tərkib hissəsi kimi; onların hər ikisinin komponentlərinin bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə bərabərhüquqlu üzv kimi mövcudluğu; praqmatik informasiya informasiya semantikasına cəhətdən xəttilləşdirilmiş olur.

Praqmatikanın sərhədləri müasir dövrdə xeyli genişlənmişdir. Müasir dövrdə praqmatika deyəndə dilin və kommunikasiyanın koqnitiv, sosial və kommunikativ aspekti nəzərdə tutulur. Bəzən onun sərhədlərini daraldaraq dil işarələrinin nitqdəki fəaliyyəti ilə, eləcə də dil işarəsi ilə nitq aktının əlaqəsi ilə məhdudlaşdırırlar. Bu nəzəriyyənin inkişafında P.Qraysın böyük rolu olmuşdur. Onun nəzəriyyəsi “mənanın praqmatik nəzəriyyəsi”, yaxud “ünsiyyətin məntiqi” adlanır.⁷

Dördüncü paraqraf **“Mənə” termini və emotiv mənə** adlanır. Sözün digər mənaları ilə yanaşı, emotiv mənəsi də tədqiqatə cəlb

⁶ Горшунов, Ю. Прагматика аббревиатуры. – Москва: – 1999. – с.5-6.

⁷ Грайс, Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. – Москва: – 1985. №16. – с.217-237.

olunub. Emotiv mənə hiss, emosiya, həyacanla bağlı mənaları da əhatə edir. Sözün emotiv mənasının fərqləndirilməsinin əsas səbəbi həmin dil vahidinin kommunikasiyada daşdığı funksiya ilə bağlıdır.

Dilçilikdə "emotiv leksika" və "emosiyanın leksikası" terminlərinə də rast gəlinir və onlar qarşılaşdırılaraq fərqləndirilir. *Emosiyanın leksikası*: Emosiya məzmununu daşıyan, birbaşa hiss və emosiyaları ifadə edən dil vahidləridir (məs., "sevinc", "qəzəb", "şadlanmaq"). *Emotiv leksika*: Kontekstdən asılı olaraq emosional təsir yaradan, geniş mənalı ifadəli sözlər və nida sözlərini əhatə edir.

Emosem istənilən leksik vahid üzərində müəllifin daxili zənginliyindən asılı olaraq apardığı əməliyyat əsasında formalaşa bilər. Bu onu göstərir ki, emotiv mənə bütün leksemlər üçün açıqdır.

Bir anlayış kimi emotivliklə emosionallıq eyni deyil. Leksik səviyyədə emotiv leksika neytral leksikaya qarşı dayanır. Dildəki funksiyasına görə neytral leksika həcmcə emotiv leksikadan genişdir və kəmiyyətcə çoxdur. Buna da səbəb neytral leksikanın dilin ilkin funksiyası ilə bağlı olmasıdır. Bunların içərisində leksik səviyyə xüsusilə fərqlənir; buna da səbəb dildə emotiv leksika qatının olmasıdır. Məsələn, ingilis dilində: Oh, great, wow, well, really, bad, good, adorable, kind, small fry, mettlesome, giggle, brag, dogs body, brainy, funky, go barmy, slimy, cunning; Azərbaycan dilində: Yaxşı, pis, qəşəng, gözəl, aman, ay haray, ax, oy, vay və s. Emotiv leksikanın spesifik xüsusiyyətlərindən biri odur ki, nominativ mənalı sözün emotiv yüklənməsidir. Emotiv leksikanın nominativ mənalı sözlərin emotiv yüklənməsi aşağıdakı kimi nümunələrlə göstərilə bilər: "Yaxşı" – "Yaxşı, yaxşı, narahat olma!" – burada rahatlaşdırma və yüngüllük ifadə olunur. "Pis" – "Bu nə pis işdir!" – burada güclü narazılıq və məyusluq var. "Aman!" – "Aman, nə baş verir?" – təəccüb və qorxu hissi ifadə edir. Bunun üçün dildə paralingvistik vasitələr (mimika, jest), dilin supersegment vasitələri (vurğu, pauza və hecalara bölgü), nitq situasiyası, dilin verbal vasitələri və s mühüm rol oynayır. Leksemin kontekstual emotiv mənası qarşı tərəfdən həssaslıq tələb edir ki, sözün kontekstual mənasını tuta bilsin.

Beşinci paragraf "**Praqmatika və nitq aktı**" adlanır. Nitq aktı kontekstində praqmatikanın iki anlayışına-propozisiya və presuppozisiyaya aid çoxlu tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir.

Propozisiya modal və kommunikativ paradiqmanın semantik invariantıdır. Bu termin dilçiliyə məntiqdən gəlmiş və dilçilikdə cümlə və ya mətnə aiddir. Müasir mətn nəzəriyyəsində propozisiya mətnin semantik və informativ məzmununu bildirmək üçün istifadə olunur. T.van Deyk mətnin mənasının propozisiya ilə müəyyənləşdirmək ideyasını irəli sürür və propozisiyanın ən mühümünü mətnin teması adlandırır.⁸

Mətnin məzmun strukturu propozisiyaların təkcə sıyahısını deyil, həm də propozisiyaların ierarxiyasını təşkil edir: *“Dean had arrived the night before, the first time in New York, with his beautiful little sharp chick Marylou; they got off the Greyhound bus at 50th Street and cutaround the corner looking for a place to eat and wentright in Hector’s, and since then Hecto’s cafeteria has always been a big symbol of New York for Dean”*.⁹

“Axşamüstü Dinin Nyu-Yorka çatması, 50-ci küçədə onun beynəlxalq avtobusdan düşməsi, bir tikə çörək yemək üçün yer axtararkən “Hektor”a düşməsi və Nyu-Yorkun simvolu kimi həmin qəlyanaltının onun yanında qalması” propozisiyaların ierarxiyasını təşkil edir. Burada əsas propozisiya - mətnin teması “Hektor” qəlyanaltısının Dinin yaddaşında Nyu-Yorkun simvoluna çevrilməsidir.

Nitq aktı ilə bağlı praqmatikada propozisiya ilə yanaşı işlənən termin presuppozisiyadır. Adından da məlum olduğu kimi, presuppozisiya propozisiyadan əvvəlki mərhələni təşkil edir. Presuppozisiya mühüm semantik komponentdir; o, linqvistik semantikada mövcud fikrin təsdiqini təmin edir.

Nitq aktı mətnin törəməsi və qavramasından ibarət ikitərəfli prosesdir. Nitqin yazılı və şifahi formalarının mövcudluğuna nəzərən o, spesifik xüsusiyyətlər qazanır. Həmçinin nitq aktı cəmiyyətdə qəbul edilmiş nitq davranışları və prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir. Bütün hallarda o, ənənəvi, niyyətli və məqsədyönlüdür. Strukturuna görə nitq aktı adresat, adresantdan və konsituasiyadan ibarətdir. Bəhs etdiklərimiz müəyyən dil vərdişlərinə, dünya haqqında biliyə

⁸ Dijk, van T. Text and Context / T.Dijk van. – Leningrad: – 1977.

⁹ Kerouac, J. On the road. Part one / J.Kerouac. – United States: Viking Press, – 1957. – 3200 p.

malikdirlər. Əgər insan səsləri dil daşıyıcılarının başa düşdüyü kimi ümumi dil kodu üzrə bölürsə, sözləmi məxsus olduğu dilin qrammatik qaydalarının tənziyi ilə qurursa, nitqə məqsədyönlülük verirsə, onu illokutiv akta çevirə bilirsə, dinləyicidə müəyyən reaksiya, yeni situasiya yarada bilirsə, onda, deməli, nitq aktı reallaşır. Mahiyyətə C. Ostinin mövqeyini əks etdirən bu konsepsiya nitq aktının əsas konturlarını özündə əks etdirir.

Cümlədə informativ mənadan əlavə, istək, həsəd və s. mənalar ifadə oluna bilər; onların hər birisi danışanın propozisiyanı hansı səmtə yönəltməsindən asılıdır. Bu tipli nitq aktında kommunikantın məqsədi implisit şəkildə ifadə olunur; eksplisit şəkildə ifadə olunan informativ məzmunudur. Kommunikasiya prosesində nitq aktının implisit şəkildə ifadə olunması struktur-semantik cəhətdən cümlənin kommunikasiya prosesində yeni situasiyaya müvafiq olaraq yenidən işlənməsidir. Məsələn: *“The old man looked at him with his sunburned, confident loving eyes. “If you were my boy I’d take you out and gamble”, he said. “But you are your father’s and your mother’s and you are in a lucky boat”*.¹⁰

Burada situasiyadan asılı olaraq implisit şəkildə verilən məna belədir: *“Ata, ananın sənə yaşda uşağa belə riskli işlərlə məşğul olmasına icazə verməsinə təəssüf edirəm”*.

Deməli, cümlə semantikasi mətndə daha da konkretləşir. Bu xüsusiyyətinə görə sözlərdə yaranan yeni leksemlərlə cümlələrin mətndə yaranan nitq aktı müəyyən qədər kəşifir.

Bu nəzəriyyənin davamçılarından olan C.Serl nitq aktından danışarkən birinci növbədə məna nəzəriyyəsiyəndən başlamağı üstün sayır və əsas fikrini illokutiv akta yönəldir. O, qeyd edir ki, illokutiv akt hərəkətdir, frazaların səsləndirilməsidir. Lokutiv akt isə işarənin kağız üzərinə köçürülməsi və ya səsləndirilməsidir. C.Serlin fikrincə, dilin əsas funksiyası predmetləri və ya hadisələri təsvir etmək deyil, məqsədyönlü fəaliyyətin həyata keçirilməsidir.¹¹

¹⁰ Hemingway, E. The old man and the Sea / E.Hemingway. – United States: Charles Scribner’s Sons, – 1952. – 127 p.

¹¹ Серль Дж.Р. Что такое речевой акт?; Косвенные речевые акты Классификация речевых актов // – В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. – Москва: – 1986. – с.220.

O, dilin mahiyyətinindən danışarkən sözdən mətnə qədərki fəaliyyəti təhlil edir. Bununla da C.Serl dil fenomenlərinə funksional yanaşmaya doğru mühüm addım atır. Bunun da nəticəsində mətnlərə intensional və konvensional yanaşma müəyyənləşdirilir. İllokutiv akt intensionaldırsa, danışanın, müəllifin məramı diqqəti cəlb etməlidir. Bunun üçün kontekstual şərait mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqam da illokutiv aktın konvensional ölçüləri ilə şərtlənir. Yəni səsləndirilən mətn yalnız müvafiq situasiyalarda düzgün başa düşülə bilər. Qeyd etdiyimiz kimi buraya dil vasitələri ilə yanaşı, situasiya da daxildir. C.Serl buraya xahiş, nəsihət, söz vermə və s. bu kimi məqamları aid edir. Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr “İnformasiyanın ötürülməsinin metaforik vasitələri”, “Mənanın praqmatik aspektləri və onun linqvistik təsvirdə rolu”, “Praqmatikanın linqvistik təsvirdə rolu”, “Məna, məzmun və praqmatika”, “İngilis və Azərbaycan dillərində “məna” termini və emotiv məna”, məqalələrində öz əksini tapmışdır.

“Nitq aktı problemləri” adlanan **ikinci fəsil** altı paraqraftan ibarətdir. Birinci paraqraf **“Kommunikativ uğursuzluq”** adlanır. Biz gündəlik həyatımızda bir-birimizlə ünsiyyətdə oluruq. Bəzən həmsöhbətimiz ilə nəyisə dəqiqləşdirmək üçün əlavə suallar veririk, onu lazımi şəkildə anlamağa cəhd edirik. Bəzən də müxtəlif səbəblər üzündən bir-birimizi düzgün anlaya bilmirik, nitq aktının perlokutiv səviyyəsi lazımi effekti verə bilmir və kommunikasiya uğursuzluqla nəticələnir. O halda nitq aktı baş tutmamış olur.

Bu mövzuda yazılan bütün tədqiqat əsərlərində görkəmli dilçilər praktik faktlardan çıxış edərək uğursuz kommunikasiyaya şərait yaradan amilləri ümumiləşdirərək təsnif etmişlər. Onların bir neçəsini nəzərdən keçirək. Smirnova Marina Nikolayevna “Коммуникативные неудачи в неофициальном диалоге (на материале английского языка)” adlı dissertasiyasında kommunikativ uğursuzluğun meydana gətirən şərtləri iki yerə – linqvistik və ekstralingvistik deyə iki yerə bölür.

Kommunikativ uğursuzluq onun dissertasiyasında nitq strategiyası və kommunikativ uğursuzluq, kommunikativ uğursuzluğun mahiyyəti kimi məsələlərə aydınlıq gətirdikdən sonra informasiyanın verilməsi zamanı kodlaşma və kodun düzgün seçilməməsi, referensiya

səciyyəsi ilə bağlı meydana gələn uğursuz kommunikasiya təhlil olunmuşdur.

Çoxlu konsepsiyalar vardır. Məsələnin mürəkkəbliyi bu problemə kompleks yanaşmağı tələb edir. Belə hesab edirik ki, kommunikasiya nəzəriyyəsi, kommunikativ qrammatika, nitq aktı nəzəriyyəsi, psixolinqvistika, praqmalinqvistikada bu sahədə aparılan tədqiqatların nəticələri nəzərə alınmaqla bu problemə tam aydınlıq gətirmək olar. Çünki bu məsələ ilə bağlı elə problemlər var ki, o, birbaşa milli-etnik xüsusiyyətlərlə və ya gender diskursu ilə bağlıdır.

İkinci fəslin ikinci paragrafi **“Sual əsaslı vasitəsiz nitq aktında semantik faktorlar”** adlanır. XX əsrin sonları və XXI əsrin başlanğıcından dilçilikdə ünsiyyətin semantikasının və kommunikativ məqsəddən asılı olaraq dialoqun alqoritmik modelləşdirilməsi problemi istər xarici, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində tədqiqat obyektinə çevrilir. Dilçilik istiqamətində bu problemin vasitəsiz nitq aktı aspekti nitqin optimallaşdırılması və kommunikasiyanın effektləşdirilməsi, eləcə də mətn praqmatikası baxımından böyük əhəmiyyəti vardır. Nəzəri dilçilikdə bu problem C.Ostin, C.Lakoff, C.Serl, T. van Deyk, Q.P.Qrays və digər dilçilər tərəfindən qaldırılmış və bu sahədə dəyərli elmi tədqiqat əsərləri yazmışlar. Vasitəsiz nitq aktı cümlənin elə bir koqnitiv modelidir ki, o, adi normativ quruluşda digər semantikanı ifadə edir. Belə olan halda cümlənin mövcud semantikasına qarşı onunla sıx bağlı olan törəmə, illokutiv cəhətdən yeni istiqamət almış mənası vasitəsiz nitq aktını şərtləndirir. Bununla əlaqədar Q.P.Qrays qeyd edir ki, söyləmədə iki istiqamət fərqləndirilməlidir: “Nədən danışırısan və nəyi nəzərdə tutursan”.¹² Bununla da o, vasitəli və vasitəsiz nitq aktını fərqləndirmişdir.

Nitq aktı nəzəriyyəsində vasitəli nitq aktından kifayət qədər bəhs olunub. Vasitəsiz nitq aktı isə söyləmin nitq situasiyasına uyğun olaraq yenidən mənalandırılması ilə bağlıdır. Yəni söyləm üst strukturda situasiyadan asılı olaraq dərin strukturdakı digər semantikanın, daha doğrusu, ondan törəmə semantikanın daşıyıcısına çevrilir.

¹² Grice, H.P. Logic and Semantics [Текст] / H.P.Grice. – New York: Academic Press, 1975. – Vol.3. – p.41-58.

Vasitəsiz nitq aktında bir şey deyilir, ancaq digəri nəzərdə tutulur. Vasitəsiz nitq aktı söyləmin birbaşa mənasına uyğun gəlmir – o, suppozisiyadır. Şifahi nitqdə vasitəsiz kommunikativ nitq aktını tələffüz xüsusiyyətlərinə görə də fərqləndirmək olur.

İkinci fəslin üçüncü paragrafı “**Bilavasitə nitq aktının növləri**” adlanır. Nitq aktının bilavasitə və bilavasitə deyə iki yerə bölünməsi onu göstərir ki, söyləmin forması ilə kommunikativ funksiyası həmişə üst-üstə düşür. Bu məsələlərdən bəhs edərkən Q.P.Grays sözləmlərin ifadə etdikləri mənaları iki yerə bölür: “*Nə deyilir və nə nəzərdə tutulur. Deyilənlər ifadənin məntiqi məzmunu ilə üst-üstə düşür. Bəyanatda qalan məlumatların hamısı nəticə çıxaran mənə-“implikasiya”-dır*”.¹³

Sintaktik strukturun kommunikasiya prosesində böyük imkanları vardır. Sözləmlərin konkret mənası məntiqi əsasla söykənir. Əgər söyləmin mənası ünsiyyət tezisində nəzərə alınarsa, onda fikir bilavasitə ifadə olunmuş olur. Birbaşa və vasitəsiz nitq aktı söyləmin semantik sahəsi ilə əlaqədardır ki, bu da pragmatika ilə sıx bağlıdır. Nəticə etibarlı ilə söyləm nəinki, əsas mənə, həm də əlavə mənə ifadə etmiş olur.

Bilavasitə nitq aktı nəqli, sual, nida və əmr cümləsi formasında ifadə oluna bilər. Onların hamısında propozisiya eyni prinsiplə qurulur, lakin subpropozisiya işə situasiyaya uyğun olaraq mənə ifadə edir. Onları nəzərdən keçirək:

1. Sual cümləsi formasında: Sual formalı vasitəsiz nitq aktlarının cavabı özündədir. Onların funksiyası nitq aktında müəllifin fikirlərini, ideyalarını qabartmaqdır. Məsələn,

*“This little fool”, she thought, “imagines himself to be in love with me. Why should he not become my servant instead of the General’s? He is positively too pretty to be unattached”.*¹⁴

“Why should he not become my servant instead of the General’s?”

¹³ Grice, H.P. Logic and Semantics [Текст] / H.P.Grice. – New York: Academic Press, 1975. – Vol.3. – p.41-58.

¹⁴ Stevenson, R.L. The Rajah’s Diamond. Story of the Bandbox [enjoy-eng.ru › knigi › r-l-stivenson-the-rajah-s-diamon..]

“Nəyə görə generaldansa mənim xidmətçim olmasın?” - propozision vəziyyətdə: “Mənim xidmətçim olmaq daha yaxşıdır” anlamındadır. Qeyd olunan sualın aparıcı mənası da budur. Ona görə də o digər şəxsə cavab tələb etmir, cavab müəllifin ifadə etdiyi propozisiyadır, onu kənarda axtarmağa ehtiyac qalmır. Digər misal:

-*Mən boyda oğulun anası düşmənlə danışığa getsin?*

-*Bəs Trabzonda Fateh Sultan Məhəmmədlə niyə danışığa getmişdim.*¹⁵ propozision vəziyyətdə: “*Oğul anası düşmənilə danışığa getməz*”.

Sual fonlu vasitəsiz nitq aktında sual nitqi ritorik baxımdan bəzəyir, onu cəlbedici edir:

2. Nida cümləsi: Nida cümlələri, adətən, hiss, emosiya, həyəcan bildirir. Sual formalı vasitəsiz kommunikativ aktda propozisiya həmin fonun altında gizlənir və ondan daha geniş məna ifadə edir:

“*Here is a fine afternoon, Mr. Rolles*”, said he, “*a fine afternoon, as sure as God made it! And here is a young friend of mine who had a fancy to look at my roses. I took the liberty to bring him in, for I thought none of the lodgers would object*”.¹⁶

Verilmiş misalda “a fine afternoon, as sure as God made it!” (“*Allahın yaratdığına birmənalı olaraq əmin olduğum qədər gözəl bir gün!*”) Danışanın həmin anki emosiyalarını və vəziyyətə olan inamını vurğulayır. Burada söhbət təkə ölməkdən, nə də onun yaranışından deyil, daha geniş anlamdan gedir; ona rəğbətdən, onun gözəlliyindən, ona olan xoş münasibətdən gedir.

Azərbaycan dilində: “*Belə gözəl yeri o dərviş nəvələrinə verməkmi olar!*”¹⁷ (*Belə gözəl yeri dərvişlərə vermək olmaz!*).

3. Nəqli cümlə formasında: Nəqli cümlələr adi təsviri cümlələrdir və özünəməxsus intonasıya ilə deyilir. Vasitəsiz kommunikativ akt kimi işlənəndə cümlənin mahiyyəti o formanın içində gizlənir; mahiyyətə ondan başqa məna çıxarılır: “*Will you look at this,*

¹⁵ Kərimzadə, F. Xudafərin Körpüsü / F.Kərimzadə. – Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, – 1982. – s.6.

¹⁶ Stevenson, R.L. The Rajah’s Diamond. Story of the Bandbox [enjoy-eng.ru › knigi › r-l-stivenson-the-rajah-s-diamon..]

¹⁷ Kərimzadə, F. Xudafərin Körpüsü / F.Kərimzadə. – Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, – 1982. – s.116.

*madam?” cried he. “Will you have the goodness to look at this document? I know well enough you married me for my money, and I hope I can make as great allowances as any other man in the service”.*¹⁸

Bu cümlədə *“I know well enough you married me for my money”* (Mən yaxşı bilirəm ki, sən mənim ilə mənim puluma görə evlənmisən” ifadəsinin propozisiyası belədir: *Sən məni sevmirsən.*

İkinci fəslin dördüncü paragrafı **“Vasitəsiz nitq aktında sual konteksti və sual nitq aktı”** adlanır. Koqnitiv dilçilik meydana gələndən sonra linqvistlərin daha çox müraciət etdiyi terminlərdən biri də “kontekst”dir. Nitqin törəməsi və düzgün anlanılmasında kontekstin mühüm rolu vardır və bu kontekstdə situasiya termininə yaxın olsa da, ondan fərqlənir. Bunlara aydınlıq gətirmək məqsədi ilə “kontekst” termininə aydınlıq gətirək:

Kontekst dil vahidlərinin söz və cümlələr əhatəsi aspektində ifadə olunan mənanın reallaşdığı şəraitə deyilir. Bu nöqteyi-nəzərdən kontekst mətnin reallaşdığı məkan və zamanı da əhatə edir. Məsələn:

*“On waking, he found himself on the green knoll whence he had first seen the old man of the glen. “Surely”, thought Rip, “I have not slept here all night?”. He recalled the occurrences before he felt asleep.”*¹⁹

Bu mikromətnə Ripin bu gözəl məkandan həzz alması, hətta axşam burada gecələməsi vasitəsiz kommunikativ akt vasitəsi ilə (*“Surely”, thought Rip, “I have not slept here all night?”*) verilmişdir.

Əsərlə tanış olan hər bir şəxs situasiya ilə tanış olduğundan ifadə olunan sual səciyyəli vasitəsiz nitq aktının praqmatik yükünü asanlıqla dərk edir.

Praqmatik nəzəriyyənin yaradıcıları belə hesab edirlər ki, sözün mənası kontekstdən asılıdır, bu əlamət kontekstin törədici xüsusiyyətini də ifadə edir. Yəni sözün mənası kontekstdən kənarında məlum deyil. Praqmatistlərin əksəriyyətinin fikrincə, sözün məna

¹⁸ Stevenson, R.L. The Rajah’s Diamond. Story of the Bandbox [enjoy-eng.ru › knigi › r-l-stivenson-the-rajah-s-diamon..]

¹⁹ Washington, Irving. Rip Van Winkle (short story) / Irving Washington. – New York: The Sketch Book of Geoffrey Crayon, – 1819-20.

potensialı kontekstdə açılır. Mətnlərə gəldikdə deməliyik ki, qeyd olunan xüsusiyyət mətni təşkil edən cümlələrə də aiddir.

Amerika dilçiləri belə hesab edirlər ki, kontekst dil işarəsindən əlavə, hər şeydir və kontekst hər şeyə “*cavabdeh*” dir.²⁰

Yelmslev qeyd edirdi: “*Dil işarəsinin mütləq izolyasiyası zamanı o, heç bir məna bildirə bilməz*”.²¹

Dilçilikdə kontekst termin ilə yanaşı situasiya terminindən də istifadə olunur. O, insanların fəaliyyət məkanıdır və etik mədəniyyətin bir hissəsidir. Situasiyaların cəmi insani həqiqətləri bildirir.

Situasiya kommunikativ aktın ayrılmaz hissəsidir. Bəzən kommunikasiya aktları verbal olaraq səslənilmir, onu situasiya ifadə edir. Bunu E.Adrian “*konsituasiya*” adlandırır.²² Konsituasiya isə dil və qeyri-dil faktorlarını əhatə edir.

İkinci fəslin beşinci paragrafı “**Sual əsaslı vasitəsiz nitq aktının mono və poli intensional xüsusiyyətləri**” adlanır. Nitq aktı söyləmlər ilə reallaşan nitq fəaliyyətidir və o, müxtəlif cümlə növləri ilə ifadə olunur. Bildiyimiz kimi, cümlə kommunikasiyanın ən kiçik vahididir. Nitq aktının həyata keçirilməsi zamanı dilin qeyd olunan potensialından seçim etməklə alternativ variant həyata keçirilir. Kommunikasiya prosesində dil resurslarının imkanlarından yetərinçə istifadə dil daşıyıcısının intellektual səviyyəsindən çox asılıdır. Yəni dildə mövcud olan qrammatik vahidlərin mətn semantikasına müvafiq olaraq, mətn praqmatikasının daha dəqiq və təsirli ifadəsini yaratmaqdan ötrü müəllif tərəfindən yenidən işlənməsi mövcud dil vahidlərinin funksional cəhətdən yenidən mənalınması ilə nəticələnir.

Nitq aktı praqmatik quruluşun əsas obyektidir. C.Ostin, C.Serl, Hallidey və digərləri bu nəzəriyyənin yaradıcılarıdır. Həmin

²⁰ Иштван, К. Слово, контекст и коммуникативное значение Университет Штата Нью Йорка, Албани, США // Вестник РУДН, серия Лингвистика, – 2014. №1; <https://www.albany.edu/faculty/ikecskes/files/mapyral.pdf>

²¹ Ельмслев, Л. Прологомены к теории языка // Новое в лингвистике. – Москва. – 1960. – Т.1. – с.303; James, P.G. Reprint. Relevance / – Oxford: Blackwell. Original edition, – 1986 (1999).

²² Adrian, E. The influence of language system and of consituasion in utterances without a verbal predicate / In: “The Slavic Verb” Antology Presented to hans Christian Sorensen 16th December 1981;.

nəzəriyyəyə görə, kommunikasiyanın minimal vahidi konstataasiya, sual, əmr, təsvir, xahiş, izah, təbrik və s. ibarətdir. Qeyd olunan aktların nitqdə işlənilməsi müəllif intensiyasından asılıdır.

C.Serl isə propozisiya ilə illokusiyanı fərqləndirməklə illokutiv nitq aktının növlərini müəyyənləşdirir.²³

İ.V.Arnold sual formalı vasitəsiz nitq aktından danışarkən onları emfatik təsdiqli ritorik sual adlandırır.²⁴

Dilçilikdə sual əsaslı vasitəsiz nitq aktından danışarkən onu mono və poli intensional növlərə bölürlər. Monointensionallar ancaq bir intensiyaya xidmət edir. Bu tipli vasitəsiz nitq aktı, demək olar ki, formal cəhətcə oxşar olduğu sual məzmunundan uzaqlaşır. İngilis dilinə aid misallara müraciət edək:

I. Monointensional vasitəsiz nitq aktı: 1. *Do you mind posting this letter? Bu məktubu poçta atmağında heç bir narahatçılığınız olmaz, eləmi?* 2. *Will you say I am out? Deyərsənmi ki, mən evdə deyiləm?*²⁵

Qeyd olunan misallarda sual forması vasitəsiz nitq aktının zahiri tərəfini ifadə edir, lakin onun əsas məzmunu xahiş semantikasından ibarətdir. Onu yaradan mətn situasiyasıdır. Burada xahiş modal feldən (will) deyil, omonim formadan törəyir. Mono intensionallar formal cəhətcə oxşar olduğu suallarla əlaqəsini itirir. Müasir İngilis dilində bu formalar illokutiv məna ilə əlaqəsini itirir və vasitəsiz nitq aktına çevrilir. Bu halda oxşar forma (yəni sual) həmin illokutiv gücə malik olur.

Müasir Azərbaycan dilində “*Siz o kitabı mənə verə bilərsiniz mi?*” tipli cümlələrdə xahiş tonu aparıcı rola malikdir: (“*Xahiş edirəm o kitabı mənə verin*”). İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində bu növ vasitəsiz nitq aktları, demək olar ki, yalnız xahiş mənası üzərində qurulur. Yuxarıda qeyd etdik ki, bu kontekstdə oxşar formaların

²³ Серль, Дж.Р. Классификация речевых актов // – В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. – Москва: – 1986. – с.170-194.

²⁴ Арнольд, И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования) / И.В.Арнольд. Ленинград: Просвещение, – 1981. – 165 с.

²⁵ Пospelова, А.Г. Косвенные высказывания // Спорные вопросы английской грамматики. – Ленинград: – 1988. – с.141-153.

daşdığı sual məzmunu vasitəsiz nitq aktında zəifləyir, propozision məna güclənir və aparıcı rola malik olur.

II Poliintensional vasitəsiz nitq aktı. Bu növ vasitəsiz nitq aktlarında bir deyil, bir neçə praqmatik məna əhatə olunur. Pospelova A.Q. poliintensional vasitəsiz nitq aktından danışarkən onu aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. Aktual nitq aktının modelləşmənin əlamətləri tam əhatə olunur. *Why not to leave her alone? "Niyə onu tək buraxmırsan?"*

2. Bu modeldə vasitəsiz nitq aktının formal praqmatik mənası ilə aktual praqmatik mənası bir-birini müşayət edir. *May I tell you that you are absolutely wrong? "Sizə tamamilə səhv olduğunuzu deyə bilərimmi?"*

3. İmplitit vasitəsiz nitq aktı. Bu növə daxil olanlar yüksək səviyyədə kontekstlə bağlı olur. *What do you want in here?*²⁶ "Burada nə istəyirsən?"

Mətn kontekstində vasitəsiz nitq aktının praqmatik xüsusiyyətlərindən danışarkən məsələyə iki cür yanaşmaq olar:

1. Mətn kontekstində sual əsaslı vasitəsiz nitq aktının mətn praqmatikasındakı rolu;

2. Vasitəsiz nitq aktının (sual əsaslı) ifadə etdiyi ümumi məna.

Qeyd olunan hər iki aspekt bir-biri ilə sıx bağlıdır. Əgər birincidə kommunikativ aspekt ön sıraya çıxırsa, ikincidə vasitəsiz nitq aktının propozision mənasını da əhatə edən ümumi praqmatik məna aparıcı rola malik olur.

İkinci fəslin altıncı paragrafı **“Sual əsaslı vasitəsiz nitqdə informasiyanın anlanılmasının koqnitiv xüsusiyyətləri”** adlanır. İnformasiyanın qavranılması problemi qədim Yunan mütəfəkkirləri tərəfindən öyrənilməyə başlanılsa da, elmlərin müasir inkişaf səviyyəsi məsələnin psixoloji, sosioloji, fəlsəfi və lingvistik tərəflərini öyrənilməsinə yeni perspektivlər açmışdır. Ona görə də bu istiqamətdəki tədqiqatların əsas hədəfi Qədim Yunan və Roma dilçilik məktəblərindən qidalansa da, müvafiq dövrlərin son elmi nailiyyətləri

²⁶ Пospelova, A.Г. Косвенные высказывания // Спорные вопросы английской грамматики. – Ленинград: – 1988. – с.143; Searle, J.R. Indirect speech acts // Syntax and semantics. – New York: – 1975. Vol.3: Speech acts.

əsasında xeyli zənginləşmişdir. Xüsusilə Alman fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi İ.Kantın bu sahədə böyük xidmətləri vardır. İnformasiyanın törəməsi və qavranılmasının psixoloji-məntiqi əsası ilə bağlı olan “sxem”i konsept olaraq İ.Kant elmə gətirmişdir. O, sxemlərə kateqorial və hissi obrazlar arasında yerləşən fenomen kimi baxır. Onun fikrincə, kateqoriyalardan psixi hadisələrə keçid sxemlər vasitəsi ilə reallaşır. Məsələnin belə qoyuluşu kateqoriyanın hadisəyə çevrilməsi mexanizmini və keçid prosesinin mahiyyətini açmağa imkan verir; daha doğrusu, kateqoriyanın psixi hadisəyə çevrilməsinin alqoritmini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Onun fikrincə, bizim hissi idrakımızda predmetlərin obrazı deyil, onların sxemləri mövcud olur.²⁷

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq sxemlər haqqında İ.Kant təlimi İngilis psixoloqu F.Bartlettin simasında daha da inkişaf etdirilmişdir. F.Bartlett nəzəriyyəsini praktik materiallar əsasında yaratmışdır. O, təcrübəsini Qərb üçün yad olan bir nağılın qavranılması üzərində aparır; nağılı dinləyəndən sonra Qərb adamı onun üçün əhəmiyyəti olmayan, yaxud Qərb adamı nağılı xatırlayarkən onun üçün əhəmiyyətsiz görünən fraqmenti buraxır və ya onu nisbi fərqlə bərpa edir. Bu da onun həyati təcrübə praktikasından asılı olaraq baş verir. Həmin nəzəriyyənin mahiyyəti ondadır ki, nağılın dinləndiyi mədəniyyət norması sferası fərqlidir. Bu isə o deməkdir ki, eşidilən nağılın yaddaşda bərpası, onun fraqmantlərinin xatırlanılması nisbi karakter daşıyır.

Müasir mövqə baxımından F.Bartlett sxem nəzəriyyəsinin əsas problemi sxematizm biliyin istənilən kompleks forması üçün əqli fəaliyyət formasıdır.²⁸

Bartlettin koqnitiv sxemi qavramanın və ya xatırlamanın obrazı deyil, daha mürəkkəb psixi fenomendir. O, bizim mətni qavrama və ya qorunması prosesində mühüm rol oynayır. Beləliklə, konsept Bartlett

²⁷ Иммануил, Кант. Критика чистого разума / Иммануил, Кант. – Москва: Эксмо, – 2007. – 736 с.

²⁸ Бартлетт, Ф. Психика человека в труде и игре / Ф.Бартлетт. – Москва: АПН РСФСР, – 1959. – 142 с.

təlimində sxem anlayışını ifadə edir və o, model-reprezentasiya anlayışlarından da mürəkkəb psixi fenomenləri əhatə edir.

Yeni informasiyanın yaddaşda olan sxemin bir hissəsinə çevrilməsi məsələsini F.Bartlett “yaddaş” və onun xüsusiyyətləri kontekstində izah edirdi. O, qeyd edirdi ki, xatırlama, yəni rekonstruksiya əqli fəaliyyətdir, şəxsi fikirlərlə, habelə mental əlamətlərlə müşahidə olunur. Onun fikrincə, çox az hallar olur ki, mətn qəbul edilərkən olduğu kimi qavranılır, əksər hallarda xatırlamada meydana çıxan boşluğu insanın həyat praktikasında olan biliklər doldurur. F.Bartletin nəzəriyyəsində “sxem” qeyri-ixtiyari mental strukturudur; insanların dünya haqqındaki biliklərini təmsil edir. Həmin bilik insanların sonra qazandığı biliklərə təsir edir. Ona görə də “sxem” sosial elmlərdə mental struktur kimi qəbul edilir. İnsanlar obyektiv aləm və hadisələri ümumi xüsusiyyətləri və elementləri kontekstində kateqoriallaşdırarkən həmin sxemlərdən istifadə edir. Yeni informasiya da sxemə yazılan mental struktur və qaydalara uyğun olaraq işlənir. F.Bartlett nəzəriyyəsində empirik təcrübənin aparılmasından alınan nəticə – xatırladılan nağılın unudulan fraqmentinin konseptual əhəmiyyəti də məhz bu məqamla bağlıdır.²⁹

F.Bartletin nəzəriyyəsində üç məqam xüsusi olaraq vurğulanır:

1. İlk material xatırlama nəticəsində qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə doğru istiqamətlənir.
2. Xatırlanıla bilinməyən və ya pis xatırlanılan yerlər “özündən” artırılır.
3. Xatırlama köhnə biliyə təsirsiz qalmır.

Əlbəttə, yaddaşa verilmiş materialın sonradan xatırlanılması fəaliyyət və onun mahiyyəti baxımından qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə döğrudur. Digər tərəfdən, xatırlamada olan boşluğun yerinin mövcud bilik əsasında doldurulması milli mental normalar daxilində baş verir. Ən nəhayət, xatırlama variantı orijinal arasındakı fərq nisbi səciyyə daşıyır və milli mental fərqlər xatırlama kontekstində bu şəkildə meydana gəlir. Bu xüsusiyyətlər F.Bartlettə sonra gələn psixoloqlar tərəfindən inkişaf etdirilmiş və həmin problemlərin yeni aspektlərinin tədqiqi meydana gəlmişdir.

²⁹ Bartlett, F.C. Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology / F.C.Bartlett. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1932.

Çox haqlı olaraq F.Bartletti koqnitiv psixologiyanın əsasını qoyanlardan biri hesab edirlər. F.Bartlettin bu nəzəriyyəsini Amerika psixoloqları yüksək dəyərləndirmiş və inkişaf etdirmişlər. Məsələn, D.Aysbel göstərir ki, insan yaddaşında biliyin müvafiq ierarxiyası mövcuddur. Yeni bilik həmin ierarxiyaya uyğun olaraq qeyd olunan ierarxiyaya daxil olur.³⁰

Sxem informasiyanın təqdim edilməsi üsuludur. Sonra XX əsrin 80-ci illərində M.Minskiy bu termini “freym” adlandırır.³¹

Bu da A.Bartlett nəzəriyyəsinin inkişafında yeni nailiyyət idi. İnformasiyanın qavranılmasının F.Bartlett təlimi D.Norman və D.Tumelxart tərəfindən problemin sosial konteksti istiqamətində inkişaf etdirilmişdir.

Sual formalı vasitəsiz nitq aktlarının cavabı özündədir. Onların funksiyası nitq aktında müəllifin fikirlərini, ideyalarını qabartmaqdır.

Həm İngilis, həm də Azərbaycan dillərinə bədii mətnlərdən seçilmiş faktik materialların müqayisəsi göstərir ki, kommunikasiyada bu üsuldən geniş istifadə olunur və onlar bu məna daşıyıcılarına çevrilir: psixoloji narahatçılıq, təsəlli, razılıq, dözümlülük, humanizm, mühakimə, həqarət, təsdiq, qiymətləndirmə, müqayisə, ixtiyarilik, etiraz, etiraf, istehza, labüdlük, və s. mənaları ifadə edir. Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr “İngilis və Azərbaycan dillərində sual cümləli vasitəli nitqin kommunikativ-funksional xüsusiyyətləri”, “İngilis və Azərbaycan dillərində vasitəsiz nitq aktının tipləri”, “İngilis və Azərbaycan dillərində praqmatika və nitq aktı”, “Vasitəsiz nitqin vasitəli nitqə çevrilməsinin öyrədilməsinin bəzi metodları”, “The interrogative context of direct speech act in the English language”, “Коммуникативные сбои”, “Особенности выражения вопроса в конструкциях с прямой речью в современном Азербайджанском языке”, “Cognitive peculiarities of understanding information in interrogative direct speech in English and Azerbaijani”, “Mono and

³⁰ Ausubel, D.P. The psychology of meaningful verbal learning / D.P.Ausubel. – New York: Grune&Stratton, – 1963.

³¹ Минский, М.Л. Фреймы для представления знаний / М.Л.Минский. – Москва: Энергия, – 1980. – 151 с.

poly intensive features of the interrogative act of direct speech in English and Azerbaijani” məqalələrində öz əksini tapmışdır.

“Nəticə”də dissertasiyanın əsas elmi-nəzəri müddəaları müxtəsər şəkildə xülasə olunmuşdur.

1. Linqvistik təsvirdə praqmatik vəzifələrə görə dil vasitələrinin hamısı eyni səviyyədə yüklənmir. *"Bu gün hava çox gözəldir"* – sadə müşahidə, *"Bu gün hava çox gözəldir, gəlsən yaxşı olar"* – həm məlumat, həm də dəvət edir, yəni daha yüksək praqmatik yükə malikdir.
2. İstənilən hallarda dil vahidləri mətnin praqmatikasından asılı olaraq yerləşdirilir.
3. Leksik təkrarlar mətnin linqvistik təsvirində mühüm rol oynayır. Fonetik, leksik və qrammatik təkrarlar mətn praqmatikasında daşdığı funksiyaya görə fərqlənmir; onların mətdəki praqmatik funksiyası birdir. Lakin onların özünəməxsus quruluş xüsusiyyətləri fərqlidir. *"Günəş çox parlayır, günəş çox gözəldir"* – leksik təkrar, eyni praqmatik funksiyanı daşıyır, amma quruluş baxımından fərqlənir.
4. Sintaksis, praqmatikada dilin mənzərəsini yaratmaq üçün vacibdir. Cümlə quruluşları, hər xalqın dil düşüncə tərzini əks etdirir və məlumat bu quruluşlarla ötürülür. İnsanlar sintaksisin funksional tərəfini, ünsiyyətin tələblərinə uyğun şəkildə yaradır. Sintaksisin ikili funksiyası, praqmatikanın daha yaxşı ifadə olunmasına şərait yaradır. 1. *"Məktəbə getmək istəyirəm."* 2. *"Məktəbə getmək istəyirəm, amma hava pisdır."* Birinci cümlə sadə məlumat ötürür, lakin ikinci cümlə sintaksisin əlavə funksiyası ilə əlaqədar olaraq şərh və qarşı tərəfi məlumatlandırma məqsədi daşıyır. Bu, sintaksisin mətnin praqmatik funksiyasına əlavə qatqı təmin etməsi ilə bağlıdır.
5. İnsan şüuru inkişaf etdikcə, dilin funksional aspekti genişlənir. Bu, onunla bağlıdır ki, dil lazım gəldikcə daxili resurslarına müraciət edir. Bunu, istər söz semantikasının inkişafına aid olan sözün semantik genişlənməsi, istərsə də qrammatik vahidlərin kommunikativ baxımdan lazımı axara salınması

sübut edir. Məsələn, köhnə dövrlərdə *"mən gedirəm"* cümləsi sadəcə bir fəaliyyətin icrasını ifadə edirdi. Lakin müasir dövrdə "mən gedirəm" həmçinin narahatlıq, tələsiklik, yoxluq və ya hətta gələcək niyyətlərin ifadəsi üçün istifadə oluna bilər.

6. Praqmatika, fənlərarası xüsusiyyətə malikdir; o, dilçilik, fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya kimi elmlərlə sıx əlaqədardır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar zamanı bəzən elə olur ki, müəyyən predmetlərin təhlilində fənnlərin sərhədləri o qədər yaxınlaşır ki, onları fərqləndirmək çətinləşir. Koqnitiv praqmatika informasiyanın tez, funksional baxımdan əlverişli şəkildə işlənməsi üçün qaydalara, anlayışlara, strategiya və sxemlərə əsaslanır.
7. Sözüün praqmatikası, ona məxsus olan mənanın mətndə reallaşması vəziyyətidir. Yəni, impilisit praqmatikanın eksplisite keçməsidir. Məsələn, *"Səhər çox gözəl hava olacaq"* cümləsi, sadəcə gözləntiləri və ya təxminləri ifadə edir (impilisit praqmatika). Bu cümlə, yalnız müəyyən bir vəziyyətin baş verəcəyini düşündüyünü bildirir, amma birbaşa təklif və ya əmr deyil. Əgər həmin cümləyə *"Bu səbəbdən çöldə gəzməyə çıxmalısan"* əlavə etsək, artıq cümlənin mənası daha açıq və birbaşa təklifə, tövsiyəyə çevrilir (eksplisit praqmatika). Bu şəkildə, mənanın birbaşa və aydın şəkildə ifadə edilməsi, implicit praqmatikanın explicitə keçməsidir.
8. Emotiv məna, son dövrlərdə dilçilər tərəfindən çox müraciət olunan məsələlərdəndir. Bu psixoloji anlayış fiziologiya, etika, təbabət, sosiologiya, ədəbiyyat və s. elmlərdə, hər elmin öz tədqiqat istiqamətindən asılı olaraq tədqiq olunur. Bəzən elmi ədəbiyyatlarda emosiya ilə hiss eyniləşdirilir, lakin aralarında incə məna fərqi vardır. Sözüün semantik strukturunda emosionallılıqla dəyərləndirmə bir-biriylə qarşılıqlı əlaqədədir. *"Bütün gün çox çalışdım, amma heç nə əldə edə bilmədim"* cümləsi də həm emosional, həm də dəyərləndirici bir mənaya sahibdir. Burada emosional reaksiya olaraq "çox çalışmaq", dəyərləndirmə isə "heç nə əldə etməmək"dir.
9. Bir anlayış kimi, emotivliklə emosionallıq eyni deyil. Emosionallıq spontan səciyyəyə malikdir, qismən nəzarət

altındadır; emotivlik isə planlaşdırılmış və düşünülmüş şəkildə meydana çıxır. Dil vasitələrinin seçimi və onların üzərində müvafiq əməliyyatların aparılması, emotivliyin formalaşdırılmasının əsas şərtlərindən biridir. Bəzən emotivliyin obrazlılıq aspektinə deyil, hiss oyadıcı aspektinə fikir verilir. Emotivlik təkcə hissi sferanı ifadə etmir; o, adresatda müəyyən hiss və emosianın oyadılmasına xidmət edir. Emotivlik və emosionallıq arasındakı fərqi başa düşmək üçün bir misal götürək. Bir adamın *"Mən çox üzüldüm"* dedikdə, burada spontan olaraq yaranan emosional vəziyyət göstərilir; yəni, bu hiss təbii olaraq yaranıb, nəzarət altındadır. Lakin *"Bu mənim üçün çox çətin bir təcrübədir, amma sənin dəstəyidlə bu çətinliyi aşacağımıza inanıram"* cümləsi planlaşdırılmış bir emotivlik ifadəsidir. Burada həmin şəxs yalnız öz hissini ifadə etməklə qalmır, həm də qarşı tərəfi təsirləndirərək ona müəyyən bir emosianı oyadır.

10. Leksik səviyyədə, emotiv leksika neytral leksikaya qarşı dayanır. Dildəki funksiyasına görə, neytral leksika həcmcə emotiv leksikadan genişdir və kəmiyyətcə də çoxdur. Məsələn, *"ev"* sözü neytral leksikaya aiddir, çünki bu, sadəcə bir yerin adıdır və heç bir emosional yüklənməsi yoxdur. Lakin *"bürünc ev"* ifadəsi emotiv leksikadır, çünki burada *"bürünc"* sözü evə müəyyən bir dəyər, gözəllik və ya təəssürat verir. Bənzər şəkildə, *"yoldaş"* sözü neytral leksikadır, lakin *"can yoldaşım"* ifadəsi daha emosional və daha dərindən əlaqəli bir mənə daşıyır.
11. Nitq aktıyla bağlı praqmatikada propozisiya ilə yanaşı işlənən termin presuppozisiya termininin istifadəsi mühümdür. Presuppozisiya, propozisiyadan əvvəlki mərhələni təşkil edir. O, mühüm semantik komponentdir və linqvistik semantikada mövcud fikrin təsdiqini təmin edir. *"Hər kəs ondan heç bir xəbər almır"* cümləsini nəzərdən keçirək. Bu cümlədə *"heç bir xəbər almır"* ifadəsi presuppozisiyadır, çünki bu ifadənin doğru olabilməsi üçün öncədən müəyyən bir vəziyyətin mövcud olması lazımdır – məsələn, birinin artıq xəbər verilməsi, amma sonra xəbər alınmaması. Presuppozisiya,

propozisiyanın qəbul edilməsindən əvvəlki anlayışa əsaslanır. Yəni, "heç bir xəbər" ifadəsi, danışanın bu məlumatı təqdim etməzdən əvvəl hər kəsin bir xəbər gözlədiyini düşündüyünü göstərir.

12. Nitq aktı, mətnin törəməsi və qavranılması prosesidir. Nitqin yazılı və şifahi formalarının mövcudluğuna nəzərən, bu proses spesifik xüsusiyyətlər qazanır. Həmçinin, nitq aktı, cəmiyyətdə qəbul edilmiş nitq davranışları və prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir. Bütün hallarda, nitq aktı ənənəvi, niyyətli və məqsədyönlüdür. Strukturuna görə, nitq aktı adresatdan, adresantdan və konsituasiyadan ibarətdir.
13. Sintaktik strukturun kommunikasiya prosesində böyük imkanları vardır. Yəni, nəqli cümlə həmişə təsviri mənanın təsdiqi və ya inkarını bildirir; əmr isə yalnız tələb və əmri deyil, eyni zamanda sual cümləsini də əhatə edir. Söyləmlərin konkret mənası məntiqi əsasa söykənir. Əgər söyləmin mənası ünsiyyət tezisində nəzərən verilsə, o zaman fikir bilavasitə, yəni vasitəsiz nitq aktı ilə verilir. Birbaşa, vasitəsiz nitq aktı söyləmin semantik sahəsi ilə əlaqədardır ki, bu da praqmatika ilə sıx bağlıdır.
14. Dildə mövcud olan qrammatik vahidlərin mətn semantikasına müvafiq olaraq, mətn praqmatikasının daha dəqiq, təsirli ifadəsini yaratmaqdan ötrü müəllif tərəfindən yenidən işlənməsi, mövcud dil vahidlərinin funksional cəhətdən yenidən mənalınması ilə nəticələnir. Vasitəsiz nitq aktında monointensionallıq cümlənin bir semantik fikir üzərində qurulmasını ifadə edir. Poliintensional vasitəsiz nitq aktı isə bir strukturda iki ya üç fikirin verilməsi ilə səciyyələnir. Məsələn: Sadə bir cümlə – *"Mən evə gedirəm"* – bir semantik fikir təqdim edir və bir məqsəd güdür (monointensionallıq). Lakin *"Mən evə gedirəm, amma yolda işlərim də var"* – burada iki fərqli fikir (*"evə getmək"* və *"işləri həll etmək"*) təqdim olunur, bu isə poliintensional vasitəsiz nitq aktını göstərir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. İnformasiyanın ötürülməsinin metaforik vasitələri // BSU, Tağıyev Oxuları, – Bakı: Mütərcim, – 2015. №1, – s.160-164.
2. Mənanın praqmatik aspektləri və onun linqvistik təsvirdə rolu // BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – Bakı: Mütərcim, – 2015. №4, – s.25-28.
3. Vasitəsiz nitqin vasitəli nitqə çevrilməsinin öyrədilməsinin bəzi metodları // BBU, “Xarici dilin tədrisində innovativ metodlardan istifadə yolları” Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. – Bakı 23 fevral 2016, – s.35-37.
4. İngilis və Azərbaycan dillərində sual cümləli vasitəli nitqin kommunikativ-funksional xüsusiyyətləri konfrans materialı // BSU “Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər”. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. 3-5 may 2016. – I hissə. – s.222-224.
5. Praqmatikanın linqvistik təsvirdə rolu // BDU, Dil və ədəbiyyat. – Bakı: – 2018. №2, – s.78-80.
6. Məna, məzmun və praqmatika // Filologiya məsələləri. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. №8, – s.61-69.
7. İngilis və Azərbaycan dillərində “məna” termini və emotiv məna // GDU, Elmi xəbərlər Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası. – Gəncə: – 2019. №2, – s.317-322.
8. İngilis və Azərbaycan dillərində vasitəsiz nitq aktının tipləri // ADU, Dil və Ədəbiyyat, – Bakı: – 2019. №3, – s.35-43.
9. The interrogative context of direct speech act in the English language // “Philology” International Scientific journal. – Volgograd: – 2019. №4, – s.50-53.
10. İngilis və Azərbaycan dillərində praqmatika və nitq aktı // ADPU “Görkəmli dilçi alim, müasir Azərbaycan əlifbasının müəllifi Afad Qurbanovun 90 illiyinə həsr olunmuş Müasir Dilçiliyin aktual problemləri”. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. 6-7 iyun 2019. – s.503-506.

11. Коммуникативные сбои // “Competitiveness of higher education of Ukraine in the conditions of Information society”. – Ukraine: Chernihiv 11 oktyabr, – 2019. – s.117-120.
12. Cognitive peculiarities of understanding information in interrogative direct speech in English and Azerbaijani // East European Science Journal. – Warsaw: Poland. Fevral 2020. №2, – s.33-38.
13. Особенности выражения вопроса в конструкциях с прямой речью в современном Азербайджанском языке // BSU “Filoloji Elmlər İnnovativ tədqiqatlar kontekstində”. Beynəlxalq Elmi-praktik onlayn Konfransın materialları. 24 dekabr 2020. – s.74-76.
14. Mono and poly intensive features of the interrogative act of direct speech in English and Azerbaijani // Науковий Вісник Міжнародного Гуманітарного Університету. Серія: Філологія. Том 1. – Україна, Одеса: 2021. №47, – с.4-7.
15. Vəsətəsiz nitq aktının İngilis və Azərbaycan dillərində bəzi məsələləri // BSU Heydər Əliyev 100 “Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri”. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. 4-5 may 2023. – s. 295-296.

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 fevral 2025-ci il tarixində saat 13:00 Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 25 yanvar 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 27.12.2024
Kağızın formatı: A5
Həcm: 44 914
Tiraj: 100 nüsxə